

43
Δ 44
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНИ

ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ

ВИПУСК V

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1955

П. С. ЛИСЕНКО

ЛЕКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ГОВІРОК СТАВИЩАНСЬКОГО РАЙОНУ, КИІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ставіще, або Ставіща, — містечко по обох берегах Гнилого Тікича, колись належало до Тарашанського повіту, Київської губернії. Міститься воно на шосейній дорозі Київ—Умань, за 132 км на південь від Києва. За 17 км на південний захід від Ставища розташована найближча залізнична станція Жашків.

В минулому Ставище було досить населеним, користувалось магдебурзьким правом, пізніше — це головне місто Ставищанського староства. У 1863 р. у Ставищі було 5805 жителів¹, а наприкінці XIX ст., за даними Е. Руліковського, — 7010 жителів².

Точних відомостей про заснування Ставища немає. Якщо вірити даним польських істориків³, то на початку XVII ст. ця територія була незаселена і ніби тільки в 1622 р. білоцерківський староста Станіслав Любомирський заклав нове поселення, назвавши його, за своїм прізвиськом, Любомиром.

До більш давніх часів відносить заснування міста Любомира Л. Похилевич. «Акти і позовна справа жителів, які зараз збереглися, — пише він, — свідчать, що за царювання Сігізмунда I⁴ Любомир був власністю короля і що обезлюднили його і зруйнували набіги татар ще до приходу поляків»⁵.

Жителі Любомира, як свідчать історичні дані, разом з жителями Білої Церкви і Триліс відбували «польову сторожу», обороняючи землі Південної Київщини від нападу кримських татар. Місто Любомир часто терпіло від татарських нападів, а потім і зовсім було ними знищене.

¹ Див. Л. Похилевич, Сказания о населенных местностях Киев. губ., К., 1864, стор. 433.

² E. Rulikowski, Stawiszczce, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, т. XI, 1890, стор. 296.

³ Там же, стор. 297.

⁴ Діяльність Сігізмунда I, короля польського, князя Литовського, припадає на 1506—1548 рр.

⁵ Див. Л. Похилевич, Цит. праця, стор. 435.

Через деякий час безлюдне урочище знову почало заселятися і виростати в поселення, але вже «від великої кількості спущених ставків або ставищ, яких на 20 верст було 100»¹, дістало теперішню назву.

Після національно-визвольної війни українського народу проти пансько-шляхетської Польщі (1648—1654 рр.) Ставище лишилося сотенним містечком.

Влітку 1952 р. на території Ставищанського району було обстежено мову трьох сіл — Розкішна, Розумниця і Торчиця.

Село *Розкішна* — це передмістя Ставищ, розташоване на правій, або південній, стороні Тікича. За даними праці «Список населенных местностей Киевской губернии» (1900 р.), в селі наприкінці XIX ст. було 747 дворів, з населенням 3947 чоловік. Село здавна належало до володінь графа Браницького.

Село *Розумниця* міститься за 8 км на південний схід від Ставищ, при великій шосейній дорозі із Ставищ в Умань. В 1863 р. в селі було 665 жителів, з них половина шляхтичів. Далі кількість населення швидко зростала. Так, у 1900 р. в селі було 243 двори, в яких налічувалося 1272 жителі. Головне заняття населення — сільське господарство. До Великої Жовтневої соціалістичної революції населення Розумниці, як і інших сіл, часто відлучалося на заробітки в Херсонську, Подільську і Таврійську губернії.

За 12 км на північний захід від Ставищ, над річкою Торчицею (притока Росі), розташоване село *Торчиця*. Назву села, як і річки (яка зараз висохла), дехто з істориків зв'язує з давніми торками, що в XI ст. поселилися поблизу Київської Русі².

Місцеві жителі ще й зараз розповідають, що на місці сучасного села Торчиці було колись місто Торчеськ. Доказом того, що тут справді було колись місто, є залишки над річкою двох валів довжиною приблизно по 150 м та наявність підземного ходу біля них.

В кінці XIV — на початку XV ст. навколишня місцевість почала заселятися. Можливо, саме в цей час на урочищі над річкою Торчицею знову почало виростати поселення.

З кінця XVI ст. Торчиця, разом з іншими селами, була вже власністю Турбовських і Братковських. Під час татарської навали майже всі ці володіння, за винятком Нечайни, були спустошені. Після цього Торчиця була продана князю Янушеві Збараському, воєводі Брацлавському.

В 1648 р. Торчиця була приєднана до Білоцерківського полку і стала сотенним містом. Після закінчення козацьких воєн належала до Володарського маєтку князів Вишневецьких.

Про населення села є такі відомості: в 1863 р. тут був 1061 житель, в 1885 р. — 1670, а в 1890 р. — 2530. До речі, як зазначає Л. Похилевич, Торчиця до 1813 р. звалася містечком³.

¹ Див. Л. Похилевич, Цит. праця, стор. 435.

² Див. Е. Rulikowski, Torczyca, Słownik geograficzny..., т. XII, стор. 403.

³ Див. Л. Похилевич, Цит. праця, стор. 435.

Територіальні діалекти, як вчить Й. В. Сталін, — це «відгалуження від загальнонародної національної мови», вони мають свій основний словниковий фонд і граматичну будову і служать засобом, знаряддям, з допомогою якого можуть спілкуватися люди на певній, обмеженій території.

Під впливом змін в економіці і класовій структурі радянського народу, що сталися в нас після Жовтня, в усній народній мові також відбуваються деякі зміни. Вона поступово, але весь час поповнюється і збагачується новими словами і виразами, спільними з лексикою і фразеологією загальнонародної української мови, вирівнює деякі свої структурні елементи, відповідно до норм літературної мови тощо.

Виразніше виступають ці зміни у словниковому складі територіальних діалектів, який, як відмічає академік В. В. Виноградов, «швидше і ширше всього реагує на всі зміни у виробництві і в усіх інших сферах суспільного життя. В його розвитку здійснюється своєрідна реестрація і закріплення невпинної творчої пізнавальної роботи суспільства»¹.

В живій народній мові процес змін урізноманітнюється тим, що літературна мова, плідотворно впливаючи на діалекти, в той же час живиться соками народної мови, відбирає з неї все найнеобхідніше, найкорисніше і відкидає «все випадкове, тимчасове і нетривке, капризне, фонетично викривлене, що не збігається з різними причин з основним «духом», тобто ладом загальноплемінної мови»².

* * *

В лексиці досліджуваних говірок, як і в кожній говірці, за радянських часів з активного фонду відсіялась або відсівається, насамперед, значна кількість слів, які означають віджилі предмети і поняття, а також ті місцеві (локальні) слова, що мають відповідні усталені еквіваленти в загальнонародній українській мові.

Як і в літературній мові, у говірках зовсім вийшли з практичного вжитку слова, пов'язані з старим державним ладом і органами його управління. Тільки від людей похилого віку при їх спогадах про минуле можна ще почути такі дореволюційні назви представників колишніх панівних класів та їх прислужників, як: *губернатор*, *граф*, *кн'аз'*, *поміщик*, *гумінний*, *лановий*, *осавул*, *стражник*, *економ* (службовець, завідуючий господарством на панській економії); слова, пов'язані з старим адміністративним управлінням: *во́лост'*, *упра́ва*, *волосний пісар*, *прістау*, *жандар(м)*, *городовий*, *соці́кий*, *ура́дник* тощо.

Залишилися переважно тільки в пам'яті людей найстарішого віку слова, характерні для старого дореволюційного побуту і при-

¹ В. В. Виноградов, Значение работ товарища Сталина для развития советского языкознания, «Учительская газета», 29 листопада, 1950 р., № 95.

² М. Горький, Про літературу, «Радянський письменник», 1948, стор. 6.

мітивної техніки того часу, наприклад: *м'іт'іл'* (зв'язаний з очерету куль для позначення дороги взимку під час снігопаду), *перейма* (зупинка хлопцями поїзда молодого під час весільного обряду з метою взяти з нього могорич за молоду), *сл'іпачок* (маленька примітивна саморобна лампа), *коришма*, *трахт'ір*, *шин'ок*, *скалка* (трісочка, якою раніше світили) та ін.

Майже зникли (тільки в розмові стариків їх зрідка ще можна почути) слова, зв'язані з явищами класово-економічного розшарування населення дореволюційного села, наприклад: *бобіл'* (сільський пролетар; безземельний селянин, який служив у хазяїв), *літн'ак* (наймит, якого наймали лише на літній сезон), *строковец'* або *строкар* (наймит, якого наймали на певний строк), *паровий* (селянин, що мав два ґрунти землі), *ґрунтовий* (селянин, який мав один ґрунт землі), *п'іуґрунтовий* (селянин, який мав півґрунта землі) і т. д.

Як і в говірках інших наріч¹, в обстежуваних селах зникли з ужитку і замінилися більш сучасними (метричними) такі широко-вживані до революції слова на означення різних вимірів, як *рі(і)за* (від 3 до 10 моргів), *п'іур'ізи*, *морґ* (1317 кв. сажнів), *п'іуморґа*, *д'іс'атіна*, *ґрунт* (приблизно 7 десятин), *лан* (від 10 до 30 дес., в залежності від місцевості); *гоко* (трохи більше літра), *п'іуґока*, *четвертіна* (5 півок); *корец'* (4 мірки), *м'ірка* (бувають різних місткостей), *гарнэц'* та ніші; назви окремих знарядь праці і речей, які зараз не вживаються, як-от: *соха*, *рало*; *очіпок*, *чушка* (головний жіночий убір), *кундугун'ка* (вид верхнього чоловічого одягу) та ін.

Зникли з широкого вжитку й такі слова, пов'язані з релігійними забобонами та святами, як *пеліп'іука*, *мйасніц'і*, *веліг' дэн'*, *прэ-чйста*, *воздвижен'іа*, *маковей*, і под.

Поряд з відпадінням застарілих слів і переходом ряду лексичних елементів, вживаних до Великої Жовтневої соціалістичної революції, в пасивний лексичний фонл, у говірках відбувається процес перевусвідомлення багатьох слів. Для ілюстрації цього наведемо кілька прикладів.

У говірках досліджуваної місцевості слово *господарство* вживалося переважно в значенні *маєток*, *майно* — приватна власність певної, переважно заможної, особи, яка експлуатувала чужу працю і цим збагачувалась. Тепер усі колгоспники даної місцевості називають господарством двір колгоспу; пор.: «пішла на господарство», «машини стоять на господарств'і». Слово *лан* до революції означало в цій місцевості звичайну міру орної землі багатих селян (від 10 до 30 десятин) або вживалося в значенні *поля*, *ниви* взагалі; тепер, особливо у молоді (с. Розумниця), це слово набуло значення ділянки поля, закріпленої на час обробітку якоїсь культури за певною бригадою чи ланкою.

¹ Див. «Діалектологічний бюлетень» Інституту мовознавства АН УРСР, вип. I, К. 1949, стор. 45.

В пореволюційний період слово *майдан* (місце, площа) досить швидко поширилося у зменшеній формі в значенні «дитячого, спортивного та ін. майданчика». Тепер тут *майданом* називають дім, де виховуються діти-сироти, дитбудинок.

Відоме в українській розмовній мові слово фольклорного вжитку *ратай* (плугатар, орач) тепер знане в говірці с. Розкішна в значенні агітатора, оратора.

Як і в літературній загальнонародній мові, з новим значенням вживаються і такі слова, як *знатний*, *ясла*, *букс'ір* і под. Раніше слово *знатний* означало приналежність тієї чи іншої людини до «вищих», аристократичних кіл, верхівки пануючого класу. Зараз *знатний* у словосполученні *знатна людина* значить — видатна своїми заслугами в певній галузі соціалістичного будівництва людина. В дожовтневий час слово *ясла* означало господарську річ для годівлі худоби. Після революції слово *ясла*, крім того, набуло значення ще й виховного закладу для маленьких дітей, де вони залишаються вдень під час праці батьків.

Крім випадіння з словникового складу застарілих слів або переходу частини з них у пасивний лексичний фонд і процесу переусвідомлення, набуття відомими раніш словами іншого змісту, — у говірках, як і в загальнонародній мові, відбувається протилежний активний процес — поповнення їх словникового складу новими словами і виразами, що відображають зміни в нашій радянській дійсності.

Серед величезної кількості нових слів з різноманітних галузей людської діяльності, які швидко засвоюються в живій розмовній мові, найважливішу групу становлять слова і вирази, що характеризують суспільно-політичне життя: *збори*, *конфэрэнц'ія*, *аг'ітац'ія*, *дэпутат*, *конст'ітуц'ія*, *с'іл'рада*, *комун'іст*, *комсомлэц'*, *п'іон'єр*, *л'єн'інэц'* і под.

Органічною частиною словника *колгоспника* стали єнова на означення виробничих об'єднань та господарських установ: *колгосп*, *укр'упнэний колгосп*, *гарт'іл'*, *радгосп*, *емтеєс*, *машинотракторний парк*, *сэпаратний пункт*, *інкубаторна станц'ія*, *молочарн'а*, або *молошниний завод*, та ін.

Оснащення великого соціалістичного сільського господарства новими видами складних машин і забезпечення його передовою агротехнікою поповнює словниковий склад колгоспників відповідними словами-назвами цих машин і назвами різних агротехнічних засобів. Так, від представників сільськогосподарського виробництва, різних щодо освіти і віку, ми записали ряд таких технічних і агротехнічних слів і словосполучень, як: *стац'іонарний двигун*, *самох'ідний комбайн*, *буракокомбайн*, *л'онокомбайн*, *агрэгат*, *трієр*, *орган'ічні* і *м'інэрал'ні добрива*, *агротехн'іка*, *агром'ін'імум*, *йаров'ізац'ія* (насіння), *кул'т'івац'ія*, *ел'ектробранка* і багато інших.

Колгоспний лад виховав багато передовиків сільського господарства, для яких праця стала справою честі, слави, доблесті і героїства. З цим пов'язано вживання ряду слів, що означають людей

за їх соціалістичним ставленням до праці: *тіс'ашниц'а, пєрєдовік, Гєрбій Соціалістичної Праці, знáтна л'удіна* та ін.

У наш час, коли носії місцевих діалектів є разом з тим і активними будівниками соціалістичного життя, майже кожне слово, пов'язане не тільки із змінами в виробничому чи суспільному житті людей, а і певними заходами партії й уряду по здійсненню того чи іншого державного завдання, спрямованого на поліпшення життя народу, — знаходить (через пресу, радіо, лекції, збори, наради тощо) певне відбиття і в мові колгоспного села.

У мові сучасного колгоспного села яскраво простежується лексика і фразеологія, пов'язана з боротьбою за дальший розвиток і підвищення продуктивності сільського господарства, за впровадження в сільське господарство досягнень науки і передового досвіду. Наприклад: *с'івозм'іна, майстр'і висок'іх урожайіу, р'іст урожайінос'ці, план заходіу, високá кул'тура обрóbки ґрунту, освóйін'н'а нов'іх с'івозм'ін, правіл'на обрóbка ґрунту, механ'ізаці'йá пол'ов'іх роб'іт, змєншєн'н'а втрат зєрна, пров'ідні кул'тури, агро-техн'ічні заходи* та ін.

Боротьба за піднесення громадського колгоспного продуктивного тваринництва відповідно позначається на поширенні таких виразів, як: *борот'ба за удій молока, настр'іг воўни, обєспєчєн'н'а годіулі худоби, пос'іви кормов'іх кул'тур, пєрэх'ід на стійловє утр'іман'н'а скотá, годіула скотá зєлєними сóчными кормáми* тощо.

Інтенсивно засвоїлися у розмовній мові слова і вирази на означення людей за їх функціями у виробництві і назви посад, пов'язаних з соціалістичним господарюванням: *головá колгоспу, голова с'іл'раді, сєкрєтáр (сільради), д'іректор емтеєс, зоотєхн'ік, бригад'ір, ланковá, трактор'іст, комбайнєр, пол'євод, їздовий, обл'іковєц', завтоком, ком'ірнік* та ін.

Досить значний ряд слів — назв установ, підприємств та різних закладів, незнаних у старому селі, характеризує новий побут і стан культури сучасного колгоспного села. Наприклад: *род'іл'ний дім, або род'ілка, хвєл'шєрс'кий пункт, дит'ачі йáсла, будіно́к кул'тури, клуб, хáта-читáл'н'а, к'іноустанóвка, дєс'атил'ітка, сэмил'ітка і сэмір'ічка*.

Слова, пов'язані з новим колгоспним господарством, становлять найважливіше джерело поповнення лексику літературної мови як словника активістів, передової у культурному і громадсько-виробничому відношенні частини села, так і мови всього колгоспного селянства. Такі слова нової пожовтневої лексики, що входять до складу основного словникового фонду сучасної української мови, як *колгосп, радгосп, л'єн'інєц', тіс'ашник, обл'іковєц', актив'іст, трактор'іст, аванс, трудодєн', бригад'ір, ланковá, ланковий* і багато інших, — стали невід'ємною складовою частиною лексики всіх колгоспників.

Викладені нами спостереження і наведені приклади, звичайно, не охоплюють всіх складних і різноманітних змін, які відбулися

в лексиці народних говорів за поживтневий час, і становлять лише загальні зауваження про те, що вимагає детальнішого дослідження.

*
*
*

Крім великої кількості нових слів, спільних з лексикою загальнонародної української літературної мови, в досліджуваних говірках відмічено чимало місцевих слів, поширених на більш чи менш вузькій території, які становлять характерну рису словникового складу цих говірок.

Переважає більшість слів вужчого територіального поширення, властивих для даної місцевості і інших правобережних, ближчих до межі з західними говорами української мови, районів, — це слова, що означають прикмети людини, професії, діяльність людей і наслідки цієї діяльності або становлять назви різних господарських речей, назви місцин, рослин тощо. Наводимо приклади на кожну із згаданих вище категорій слів.

1. Слова, що означають характерні прикмети людини, її професію, діяльність і наслідки цієї діяльності тощо: *бадробкий* — вигрішкуватий, вирячкуватий¹; *видзигорний* — повороткий, проворний; *маздигін* л а й л. — бовдур, йолоп; *жəрамей* — ненажера; *бойдур* — різник, людина, яка забиває скот на бойні (с. Розкішна); *лейба* рідк. — ледар² (с. Розумниця); *гемегати* — п'яткати, теревенити; *знакомувати* — товаришувати; *травити* у вислові *травити уруна* — рятувати буйні осінні сходи (вруни) жита і пшениці шляхом скошення, пасіння на них худоби тощо; *обкїтичит'* — прикріпити китиці до перших лат при покритті хати сніпками: «До перших лат трєба прив'язат' кїтиці. *Обкїтичит'*, а тоді вже, йак *обкїтичиу*, то починають' вшивати сніпками, на кожну лату радóчками» (с. Розкішна); *напоурачуватис'*, *напоурачтитис'* — напосідатися, вперто наполягати, намагаючись будь-що домогтись чогось: «Йа *напоурачуєс'а* продат' корову», «Староста обшчіни *напоурачуєс'а оддат'* у Н'імешчину оунукіу мойїх»³ (с. Розкішна); *клїгат'* — помаленьку поратися, повертатися: «Йа при дóm'і поманесән'ку *клїгайу*»; *жнїват'* — ходити на збирання врожаю; *кїхтитис'* — довго, забарно поратися біля чогось; *порозбэнтєжувати* — понищити, поруйнувати; *баран* у вислові *на баранэ нести* — нести дитину на плечах у такий спосіб, щоб вона ногами обплїталася навколо тулуба того, хто несе⁴; *похот'ін'н'а* — бажання: «Учїй'ц'а

¹ Пор. *видроокий* — у говірці с. Гребінка, Гребінківського району, Київської області.

² Пор. *лейка* — у говірці с. Гребінка.

³ Пор. *наповретюватися*, *-титися* в говірці с. Писарівка, Кодимського району, Одеської області (див. О. С. Мельничук, Словник специфічної лексики с. Писарівки (Кодимського району, Одеської області), «Лексикографічний бюлетень» Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, вип. II, 1952, стор. 86).

⁴ Пор. ще *на кабелки нести* — у говірці с. Гребінка.

нама́йе похот'ін'н'а»; *чап'іти* — стовбичити, довго і вперто ждати: «Вона *чап'іла-чап'іла* сама та й пішла додому» (с. Розкішна); *цѡпка* — рос. щелчок, що перекладається на українську мову словом *щиголь*; *ц'іц'ібаба* у вислові *грати у ц'іц'ібаби* — грати в піжмурки¹.

2. Назви знарядь виробництва, речей домашнього вжитку і їх частин, назви одягу тощо: *парови́ця* — риболовна снасть, яка складається з двох ятерів, з'єднаних між собою шматком полотна; *ло́ник* — кілочок, яким притримують клямку, накладену на скобель; *омѣл'он* — палиця, з допомогою якої крутять верхній камінь жорен; *штінде́р* — залізний нерухомий стояк, закріплений у нижньому камені жорен; *фуга́нка* — прилад, яким розтирають сало для засмаження страви²; *кунду́гун'ка* — рід свити або простий піджак (слово вживається тільки людьми старшого покоління паралельно, але значно рідше, з словом *гун'ка*).

3. Назви різних місцин, земельних угідь тощо: *ц'ілі́к* — цілина, *на́уооба* — земля, непридатна для хліборобства, *зал'і́ток* — земля, не орана рік або й кілька років; *хро́нка* — майдан (слово тепер майже зовсім забуте і витиснуте літературним словом *майдан*); *ві́рдіа* — двір, подвір'я (слово вживається зрідка в говірці с. Розкішна), його активно витискує загальновідоме в цій місцевості слово *об'іс'ц'я*; у говірці с. Торчиця поруч з *гоб'іс'ц'я* зрідка зустрічається також слово *седни́ще* (пор. *осідок* у південно-західних говорах³); *п'і́дприп'і́к* — місце між підпиччям і припичком, підприпичок; *коубашка*, *кубашка* — місце під піччю для попелу.

4. Назви рослин: *кон'ачі батогі* — *ситня́к* (*Heleocharis* R. Br.), пор. *жаб'йача цибу́ла* (*Scirpus Tabernaemontani* Gmel) у південно-східній частині Чернігівщини; *сотник* — у говірці с. Липовець, Кагарлицького району на Київщині; *лі́сики* — айстри⁴; *помн'акі́* — гвоздики; густа колюча рослина, яка росте на межах і перемижках і називається *оєреза* або *пові́й* в різних, навіть не дуже віддалених одна від одної, говірках має різні назви: у с. Розумниці вона називається *вѣрхопл'і́т*, *орац'і́йон*, *л'уц'в'ін*, *пов'і́й*, а в говірці с. Розкішна, в семи кілометрах від с. Розумниці, ця рослина має назву *дереза́* або *лі́ц* (пор. рос. *лиций*), у згадуваній вище говірці с. Липовець — *лі́здѣра́во*, у говірках Ржищівського району на Київщині — *спѣно́за*, *л'уцмин*, *пов'і́й*, *дѣра́за* тощо; *проску́рі́на* — бруслина, пор. *попова нудь* у говірці с. Писарівка, Кодимського району на Одещині; *рибіза́* — рогоза (с. Торчиця); *мороз* — морозостійка рослина з породи квітів, яка в інших місцевостях, напр., в Кагарлицькому районі на Київщині, називається *зимівни́ця*; *коні́на* — конюшина.

¹ Пор. пояснення про утворення цього слова в словнику Б. Грінченка: «Кѣйци (ку́ці, ку́ца, цѣци) — баба...».

² Пор. *коуганка* — в говірці с. Гребінка.

³ Див. М. Стельмах, Над Черемошем, «Вітчизна», № 10, К., 1952, стор. 74.

⁴ Пор. *ко́хва* — в говірці с. Гребінка

⁵ Див. названу вище статтю О. С. Мельничука, стор. 87

5. Деякі інші категорії слів: назви комах, птахів, явищ природи, прислівники, що означають напрям руху або стан предмета; вигуки, спрямовані до тварин і птиць тощо. Наприклад: *чеч'ір*, зрідка *счнечко* (с. Розкішна), пор. рос. *божья коровка* (*coccinella*). Ця комаха належить до тих, що мають різні назви по окремих говорах українського мовного ареалу. Так, у говірці с. Байраківка, Немирівського району на Вінниччині, вона має назви — *петрик*, *дудан'* і *чеч'ір*; у говірці с. Писарівка, Кодимського району на Одещині, — *ззудьлка*¹; у говірці с. Торчиця, досліджуваного району, — *бедрик*; у словнику Б. Грінченка слово *бедрик* вжите з невідомим значенням у щедрівці («Щедрик бедрик! дайте вареник»), а також у значенні *сонечка* (*coccinella*) з посиленням на слово *бездрик*, *рабеч'* —

шуліка, коршак, рябець; *хурдэдзейя* — хуртовина, хурделиця, — слово поширене серед людей старшого віку с. Розкішна. *Огоном* при сл. — у безладді, хаосом, розкидано, неприбрано («усе стоїт *огоном*»); пор. західне *обгін* (звезення і стягування зрубаного дерева в кучі²); в інших місцевостях України це поняття передається словами: *хрящем*: «Як ввійшла в хату, коли дивлюсь, а там усе хрящем», Черкаськ. пов.³; *хлящем*: «Кинув хазяйство хлящем», Київ. пов.⁴; *лоском* — у говірці с. Писарівка, Кодимського району на Одещині⁵. *Такого* — отак, отуди, в тому напрямку («дорога *такого* п'їшла»); *напросто* — напроти («*напросто* мене його хата»). *Гух-г'ух* — вигук, який вживається для лякання зайців, а зрідка й для нацькування собак; *дус'-дус'* — вигук, яким кличуть індиків; *адун* — вигук, яким відганяють індиків; *хи* — вигук, який на дитячій мові означає: «обережно, опечешся»; *баз'у-баз'у* — вигук, яким кличуть овець, від вживаного в українській мові дитячого *базя* (вівця, ягня); пор. цей же вигук у говірці с. Писарівка, Кодимського району на Одещині⁶, і т. д.

6. Окремі слова різних семантичних категорій: *пар'івець* — хлібний квас, сирівець; *парэвал*, *прор'іх* — пропуск при сівбі (с. Розкішна); в говірці с. Розумниця ці слова мають значення тільки «пропуск при косінні»; *одійем* — відходи при очищенні жита, пшениці і т. д., послід; *гондз'і* — клапті порваної одежі; *кол'чак* — колючка; *оскомелок* — обрубок сухої гілляки; *бутл'ав'іт'*, *збутл'ав'іт'* — старітися, псуватися, гнити, застарітися, зіпсуватися, згнити; *струп'їшат'* — гнити, розкладатися, покриватися струпами («соліма *струп'їшала* на пн'ї»).

Окремо слід виділити ряд відомих у загальнонародній мові слів, які в даній місцевості набули іншого смислового значення і є, таким чином, теж діалектними.

¹ Див. О. С. Мельничук, Цит. праця, стор. 79.

² Пор. В. Шухевич, Гуцульщина, т. I, стор. 178.

³ Б. Грінченко, Словарь украинского языка.

⁴ Там же.

⁵ Див. О. С. Мельничук, Цит. праця, стор. 84.

⁶ Там же, стор. 72.

Наведемо ряд прикладів: *вєсн'анка* — земля, що виорана весною, пар; *жолобок* — невеличкий джерельний струмок; *коз'олók* — ручний саморобний прилад для різки січки, а також ослін, на який стають, коли мажуть будівлі; пор. у словнику Б. Грінченка: «*Козелók, -лка, м. раст.* Трагорогоп masus». *Кл'увати* — ловити рибу вудкою; *дубаситис'* — горланити; пор. у словнику Б. Грінченка: «*Дубасити, -шу, -сиш* дубасить, колотить»; у говірці с. Писарівка на Одещині — *дубаситись* през. — відсипатися, вилежуватися, довго спати¹. *Рачók* — складаний ніжик; *рóзум* — пам'ять («Микóлина хата ще *при мóму рóзумі* ставилас'»); *причєна* — прибудова біля хати, хліва²; *обирати, об'ірати* — очищати, очистити від шкірки картоплю, огірки тощо; *куча* — будка для собаки; *земля* — земляна підлога в хаті; *пйатирік* — міра рідини (горілки): $\frac{1}{4}$ літра, пор. у словнику Б. Грінченка: «*Пятерік, -ка* 3) мера жидкости (водки): полведра»; *зас'ік* — куток у хаті, де ставлять кочерги й рогачі (с. Розумниця); у говірці с. Розкішна — *коц'убнік*; у словнику Б. Грінченка слово *засік, -ка* подається тільки в значенні *закром*; *стапók* — невеличкий майданчик (клиночок) на роздоріжжі в селі, на який вранці виганяють худобу пасти; *брашка* вживається серед молоді говірки с. Розумниця, без негативного забарвлення, в значенні «група, гурт». Наприклад: «убóрошна *брашка*», «вийшли до машини *брашкою*».

Із слів менш вузького обласного поширення, які хоч і не є загальноновживаними, але ввійшли в художню літературу, трапляються в деяких джерелах і відомі для широкого кола мовлян, відзначимо такі:

1. Слова, що означають стан і діяльність людини, результати її діяльності, наприклад: *сэд'іт'* — жити, займати місце на певній території; *шєкират'* — шепелявити, пор. у М. Стельмаха: «Посмоктуючи цигарку, *шекєряв* якусь побрехеньку Полікарп Сергієнко»³; *зазнаватис', зазнатис'* (з ким, з чим) — знайомитись, познайомитись: «За дв'ісц'і кілометрів була у Н'імєшчин'і і шче одна д'іучина, то воні *зазналіс'* і писали п'іс'ма одна одні» (с. Розкішна); *дєргат'* — розчісувати, очищати волокно конопель від костриці тощо⁴; *цибати* — стрибати (також і про тварин); *полік*, м.н. *полики* з а с т а р. — вишивки на рукавах, чохлах, маніжках, — слово відоме переважно в людей старшого віку; *стр'ій* у виразі — *іті* (*робіти*) *своїм стр'ієм* — робити по-своєму, робити, як підказує свій власний розсуд; слово відоме в говірці с. Байраківка, Немирівського району на Вінниччині.

¹ Див. О. С. Мельничук, Цит. праця, стор. 79.

² Пор. *йатка, йаточка* — у говірці с. Байбузи, Черкаського району, та в інших говірках Черкащини.

³ М. Стельмах, «На нашій землі», «Рад. письменник», К., 1949, стор. 234.

⁴ Пор. у говірці с. Писарівка, Кодимського району н- Одещині, *дерганка* — щітка для першого прочісування клоччя... *дергати* — чесати (кличчя) на *дерганці*.

2. Назви речей домашнього вжитку. їх частин тощо: *ба́н'ка* — глиняний вузькогорлий посуд для води (є в гуцульському говорі)¹; в говірці с. Липовець ця річ зветься *ті́ква*. *За́тулка* — прилад, яким закривають отвір печі²; *ре́птух* — рід плетеного з вірьовки мішка для сіна; *гопа́лка* — мішок для годівлі вівсом коней в дорозі; це слово (без придихового г) відмічено також у говірці с. Писарівка, Кодимського району, Одеської області³. *Ка́дуб* — велика діжка для соління городини, переважно капусти (кадіб); *ша́йка*, вживається переважно у множині: *шайки* — кругла і плоска тарілка, підвішена до коромисла терезів, пор. у І. Нечуя-Левицького: «Коромисло з шматками полотна кружнулося на її широких плечах, неначе по-чеплені на бантині терези з двома *шайками*»⁴. *За́міт' збі́рнєс*, *за́міті́на* (про одну) — плоскі, горизонтально лежачі колоди, які при будівлянні стіни обома кінцями вставляються в пази двох стовпів (шул); пор. у М. Коцюбинського: «Мокра глина де-не-де відвалилась, і липова *за́міть* біліла, як ребра кістяка»⁵. *О́пуст* — отвір, по якому стікає вода із ставка (шлюз); *каби́ц'а* — літня піч, а в мові людей старшого віку і взагалі всяка піч.

3. Назви певних місць: *бака́й* — вибій, вибоїна; *ба́лэбэ́н'* — високе, відкрите, нічим не захищене від вітрів місце, вживається найчастіше у вислові: «Хата *сто́йіт' на ба́лэбэ́н'і*»; *ні́дмет* — місце на полі чи на городі, де сіють коноплі; *ру́дд'* — ржаве болото при березі.

4. Назви трав, грибів тощо: *ба́рэжі́на* — дрібна берегова трава; *квасе́ц'* — щавель; *ні́двішні́* — рід грибів (*Agaricus prunulus*); *корч* — кущ (с. Розумниця), при частіше вживаному *кушч* у говірці с. Розкішна.

5. Слова, пов'язані з явищами природи, станом предмета тощо. *пол'і́т'т'а* — сприятлива для врожаю погода; *о́пар*, *-рі* — парування землі ранньою весною; *нава́л'ний* — дуже густий, хороший, врожайний («Той год *нава́л'на* пшени́ц'а була»); *судо́мити*, *зсудо́мити* — корчити, скорчити, взяти судорогою; *ку́р'ій* — гермафродит курячої породи тощо; *ста́йа* — ряд кіп, складених на полі.

Цікаво відмітити широке вживання підсилювальної частки *гет'* *аж* або просто *гет'*: за поширенням вона становить деяку специфіку місцевої мови і по ній часто розпізнають приналежність людини до даного говіркового середовища. Наприклад: «На стол'і *лажі́т' гет' аж* дво́йє» (підсилення означення кількості); «*Гет'* би йа та́пер у школу *ходи́ла*» (=от); «А у нас *гет'* щоб на́ бі́ліз ко́ доро́га, то й на база́р би на́ ви́брау́с'а б» (=от); пор. ще вживання з прислівниковим значенням: «Він *п'ішо́у гет'*» (=зовсім); «*Гет'* *кругом* на́писа́но» (=всюди).

¹ Пор. Б. Кобилянський, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття, «Україн., діалектол. збірник», кн. I, К., 1928, стор. 72.

² Пор. *зату́ла* в с. Писарівка на південному Поділлі, в говірках Київщини ця річ зветься *заслонка* або *заслі́нка*.

³ Див. О. С. Мельничук, Цит. праця, стор. 87.

⁴ І. Нечуй-Левицький, Вибрані твори, т. II, 1937, стор. 40.

⁵ М. Коцюбинський, Твори, т. I, К., 1947, стор. 11.

У цій групі лексики досить помітно виділяються слова, типові більше для південно-західного наріччя, ніж для південно-східного. Наприклад: *холош'я*, частіше у множині *холош'ї* — штанини, холоші, — пор. у говірках південно-західного наріччя: *холошині* — зимові штани з битого сукна¹; *йачмінка* — ячна солома²; *джир* — рід їжі; *прип'ік* — припічок³; *бегір* — довга палиця, дрючок⁴; *сусел'я* — гусинь⁵; *закім, закі* — поки, — слова, часто вживані в творах О. Кобилянської, М. Вовчка⁶; *всєн'кий* — весь; *заробок* — заробіток, зарібок⁷; *похопіти* — навчитися, перейняти, схопити, багнути: «Е-е, він скоро *похопіу* молотіт'» — слово поширене в говорах Закарпаття та ін.

Інші слова цієї групи знаходять собі однозвучні відповідники у російській мові з таким же значенням, як і в українській. Наприклад: *горшечник* — гончар, пор. рос. літературне *горшечник*; *ліц бот.* (*Licium L.*), рос. *лиций*, — повій, дереза; *падух, падуш-ливий* — задишка, задишкуватий, за словником В. Дала: «*Падушина пск. твр.* одышка, удушье, задышка»; *скорода* — польова дика цибуля і часник, пор. це слово з таким самим значенням у словнику В. Дала; *хайло* л а й л и в е — горлохват, лайлива ненажерлива людина; найближча етимологія цього слова досить виразно розкривається в словнику В. Дала: «*Хайло, харло...* 1) устьє рус-ской печи; 2) горло, рот, зев, пасть; 3) крикун, горлан, бранчивый орала, горлопан».

Незважаючи на те, що вузько локальні й ширше відомі, але теж певною мірою територіально обмеженого вживання слова становлять специфічний запас лексики і є однією з характерних рис досліджуваних говірок, все ж вони не становлять основи лексичного складу цих говірок. Такою основою є загальнонародна українська лексика.

Загальнонародний характер лексики говорів даної місцевості, як говорів, що входять до складу полтавсько-київського діалектного масиву, який ліг в основу української національної мови, не вимагає спеціального доказу. Він помітний в першій-ліпшій галузі, зокрема: в суспільно-політичній і виробничій лексиці, в назвах основних дій і станів людини, назвах предметів домашнього вжитку,

¹ Дял. Б. Кобилянський, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття, «Український діалектологічний збірник», кн. I, К., 1928 стор. 70; а також у Я. Головацького, О народної одежде и убранстве русинов или русских в Галичине и северо-восточн. Венгрии, СПб., 1877; В Шухевича, Гуцульщина, т. I, стор. 120.

² У словнику Б. Грінченка подається з позначенням «Хот. у.» (Хотинськийезд).

³ У словн. Б. Грінченка обидва слова подаються з позначенням «Н. Волин. у.»

⁴ Пор. *бегар* — у праці І. Верхратського «Знадоби до словаря южнорусского», Львів, 1877, стор. 3 та В. Шухевича, Гуцульщина. т. I, стор. 100.

⁵ За словником Б. Грінченка слово поширене у кол. Подільський губ.

⁶ Пор. О. Кобилянська, В неділю рано зілля копала, 1950, стор. 109; М. Вовчок, Інститутка, Твори, т. I, стор. 199.

⁷ Пор. оповідання І. Франка «Добрий заробок»; див. ще у Г. Барвінок, Оповідання, К., 1902, стор. 18.

в загальновідомих географічних назвах, назвах диких і свійських тварин і птиць, назвах членів сім'ї, частин людського тіла, пір року, сторін світу, небесних світил; в назвах явищ природи, різних дерев, рослин, квітів, грибів, плодів і т. д., — тобто, в усіх галузях лексики, в яких найбільше кореневих слів, що становлять ядро основного словникового фонду української мови.

У лексичному складі обстежених говірок є ряд слів, запозичених з інших мов, переважно з польської. Здебільшого запозичені слова належать до назв, пов'язаних з господарською та іншою діяльністю людей, назв речей домашнього вжитку, а також назв деяких інших сфер вживання. Запозичені слова звучать у говірках не завжди так, як у тій мові, з якої вони запозичені, часто змінюючись за закономірностями, характерними для даного діалекту.

Наведемо деякі приклади засвоєних місцевими говірками слів з польської мови: *згрѣмпл'і* — чесалка, прилад для розчісування вовни, польськ. *grempla* (с. Розкішна); *гарнїушек* — кухоль, череп'яна чашка, польськ. *garnuszek* (с. Розкішна); *кїл'чик*, вживається переважно в множині *кїл'чики* — сережки, польськ. *kółczyk* (с. Розумниця); *майóнток* — маєток, багатство, майно, польськ. *majątek* (слово відоме тільки в людей старшого віку — та й то спорадично); *óгруд* — сад, польськ. *ogród* (с. Торчиця); *дз'ідз'інок* — двір, польськ. *dziedziniec* (с. Розкішна); *маштарка* — приміщення для кінської збруї, пор. польськ. *maształarz iśc.* конюший, слово відоме в усіх досліджуваних говірках; *дрáзга* — колючка, польськ. *drzazga*; в іншому значенні слово відоме і в діалектах російської мови, пор. у «Толковом словаре» В. Даля: «*Дразга ж. смл.* лучина»; поширене більше в мові людей старшого і зрідка середнього віку; молодь частіше вживає *кол'чак* і *кол'учка*; *плїстий* — жирний, з польського *łusty*; записане в говірці с. Розумниця від літніх жінок: «Він (гличик. — П. Л.) вимитий, але *плїстий*».

Поряд з цим у лексичному складі досліджених говірок є ряд спільних з польською мовою слів ширше відомих, ніж, наприклад, на східній частині України, як-от: *шк'їлка* — питомник для фруктових дерев до щеплення, польськ. *szkołka*; *злāпати* — піймати на місці злочину, польськ. *złapać*; *колисати* — колихати, польськ. *kołysać*; *дон'іру* — сьогодні, тепер, зараз, польськ. *doręgo*; *грубий* — товстий, польськ. *gruby*.

Крім зазначених вище лексичних запозичень безпосередньо з польської мови, в словниковому складі цих говірок є також слова, засвоєні переважно через посередництво польської мови, що походять з інших, неслов'янських мов — німецької, французької, латинської, угорської, румунської, голландської, та ін. Переважна більшість цього типу слів — назви предметів побутового вжитку. Наприклад: *вал'їзка* — чемоданчик (зменшена форма від польськ. *waliza*), з фр. *la valis(e)*, — відзначено в мові людей старшого віку с. Розумниця; *л'іватїга* — клізма (польськ. *lewatywa*), очевидно, від лат. *lêvo* — звільняти (записано в говірці с. Розкішна від людей середнього віку); *л'їстро* — дзеркало (польськ. *lustro*), від лат. *lustro* — оглядати, розглядати, — вживане переважно людьми стар-

шого віку; *фіранка* — занавіска (польськ. *firanka*), з нім. *der Vorhang*, *der Vürhang*; *царата* — клейонка для накривання стола (польськ. *cerata*), з лат. *sega* — воскова маска і т. д.; *кит* — замазка (польськ. *kit*), нім. *der Kitt*, — на території досліджуваних говірок слово вживане всіма мовцями; від цього слова також можуть утворюватися похідні слова: *покитува́т'*, *китува́т'* (шибки), замáзат' вікна *китом*. *Шоба* — навіс, сарайчик з двома, рідко трьома стінами для возів і господарських знарядь (польськ. *szora*), з нім. *der Schuppen*. Сюди можна віднести й такі слова, як *шва́гер* — шурин (польськ. *szwagier*), з нім. *der Schwager*; *вомітува́ти* — блювати (польськ. *womitować*), з лат. *vomito*; слово зафіксовано в мові людей різного віку і культурного рівня.

Слова інших сфер вживання: *хвóса* — рів, русло річки; з лат. *fossa* — рів; яма; канава, водовідвідний канал; русло. *Грáса* — прилад для копання буряків, картоплі тощо (в говірці с. Розумниця поряд із *копáчка*, *зástуп*, *лопáта*); в говірці с. Розкішна *грáса* відоме в значенні маси для мазання будівель, яка виготовляється (міситься) з суміші води, глини, полови і кізків; очевидно, нім. *grassieren* — витоптувати. *Пас'і́йува́ти* — нервуватися, злитися, сердитися; *пас'і́йонний* — злий, сердитий, нервовий (польськ. *pasja*, фр. *passion* — пристрасть, палке почуття): «В'ін т'і́л'ки *напас'і́йува́ўс'а*» (с. Розумниця), — слово вживане в говірці с. Байраківка, Немирівського району, Вінницької області, в говірці с. Писарівка, Одеської області, зафіксоване в словнику В. Даля.

Запозичення з інших мов зумовлені соціально-історичними особливостями розвитку українського народу. Зокрема наявність польських лексичних елементів у говірках даної місцевості, як і взагалі в українській мові, можна пояснити двома причинами: з одного боку, це наслідок близького спілкування українського народу даної місцевості з польським, а з другого — результат тривалого панування на Правобережній Україні польських панів, яке почалося ще в XIV ст., а особливо з XVI ст., з часу захоплення панською Польщею більшої частини території України. Характерно, що в багатьох говорах північноукраїнського наріччя, зокрема говірках, територія яких не перебувала під польсько-шляхетським гнітом, наявність польських лексичних елементів — рідке явище, в усякому разі значно рідше, ніж у говірках досліджуваного району і, треба думати, всієї Правобережної України. Крім того, відомо, що на значній частині країни (на всій Правобережній Україні, крім міста Києва і його околиць) польська мова довгий час була офіційною державною мовою, вона проникала в церковно-літературний вжиток, нею розповсюджували православні ідеї серед широких народних мас. «Звідси, — зазначає П. І. Житецький, — бере свій початок значна частина полонізмів у книжній українській мові, від яких не вільні були українські письменники не тільки за часів польського державного режиму, але навіть і тоді, коли цей режим відійшов уже у вічність»¹.

¹ П. І. Житецький, Нариси літературної історії української мови в XVII в., Українське видавництво, 1941, стор. 36.

У результаті складних історичних взаємостосунків українського народу з польським і іншими слов'янськими народами в українській народній мові з'явився ряд слів, про походження яких тільки тоді можна буде сказати щось певне, коли буде розв'язана і вивчена великої наукової і культурної ваги проблема — проблема взаємозв'язку між слов'янськими мовами.

Найголовніші особливості лексики говірок досліджуваної території дозволяють віднести їх до групи південно-східних говорів, відмінним від яких тут є помітне нашарування південно-західних лексичних елементів та деяких іншомовних слів, переважно з польської мови.

Наявність південно-західних лексичних елементів (до речі, про це ще виразніше свідчать і деякі риси граматичної будови цих говірок) дає підставу думати, що дана територія заселялася більше з заходу — з Брацлавщини, Поділля, ніж з півночі — з Волині, Київщини, Полісся, Білорусії.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції в лексиці цих говірок, як і взагалі територіальних діалектів, відбуваються такі ж процеси, як і в лексиці загальнонародної мови, причому в них досить часто зберігаються вузьколокальні й ширше відомі обласні слова, що становлять одну з характерних рис цих говірок.
